

Recenzijos

NUO DVASIOS – GAMTOS LINK: EKOLOGINĖ ETIKA

Būtų įdomu patyrinėti, kiek šiuo metu aktyviai besireiškiantys Lietuvos filosofai praleidžia laiko gamtoje. Būti gamtoje galima įvairiai. Galima žvejoti upėtakius, kaip kad mėgsta Arvydas Šliogeris. Galima medžioti šernus, kaip kad daro ilgametis buvęs Vilniaus pedagoginio universiteto Filosofijos katedros vedėjas Leonas Šnipas. Galima puoselėti „kolektyvinius“ sodus arba sodybas, apie ką svajoja šios recenzijos autorė. Gamtoje galima ilsėtis: gulėti ir žiūrėti į debesis nieko neveikiant. Tiesiog medituoti. Galima įbristi į ežerą ir plaukti tiek, kiek leidžia jėgos. Tokių filosofų taip pat esama tarp mūsų. Vienas žymus Lietuvos filosofas kiekvieną vasarą padeda tėvui nudirbti visus žemės ūkio darbus. Neteko tik girdėti, kad čia kas žvelgtų į gamtą taip, kaip kad ją mėgo tyrinėti rusų rašytojas emigrantas V. Nabokovas. Jis rinko drugelių kolekciją. Tikriausiai tam, kad marintų ir visą laiką turėtų. Bėgiojo po laukus su itin ezoteriniu įkarščiu – pagauti ir sudžiovinti dar neturimą retos rūšies drugelio egzempliorių. Žinoma, yra ir tokių, kurie geba beveik visiškai išvengti gamtos. Jų tikriausiai nedaug. Net ir tie profesionalūs filosofai, kurie leidžia sau pasivartioti pajūrio smėlyje ar retkarčiais įbristi į jūrą, taip pat „grįžta į gamtą“.

Tačiau monografijų, kuriose rašoma apie gamtą kaip apie pagrindinę vertybę, iki šiolei nebuvo. Česlovo Kalendos pasirodžiusi Vilniaus universiteto leidykloje leista knyga *Ekologinė etika: ištakos ir dabartis*¹ – pirmasis tokio pobūdžio darbas. Autorius analizuoja daugybę įvairiausių tautybių mąstytojų ekologinių pažiūrų. Lietuviškoji „ekologiada“, pasirodo, nėra itin gausi. Pagarbiai ir atsakingai apie gamtą rašė veikiausiai rašytojai: V. Petkevičius, V. Dautartas, R. Sadauskas, K. Platelis, H. Gudavičius, A. Balbierius. Pastarasis, mano galva, – pats žymiausias Lietuvos ekologas. Ir ne tuo, ką parašė – bet tuo, ką nufotografavo. Gaila, šios monografijos nepapuošė kuri nors iš A. Balbieriaus nuotraukų. Fotografas turi išskirtinį gebėjimą iš gamtoje paprastai nepastebimų smulkmenų sukurti išskirtinai prasmingą ir harmoningą pasaulį. Jo nuotraukos dailininkės R. Bateikaitės dėka iliustruoja *Alma litteros* leidyklos leidžiamus vadovėlius ir knygas. Manychiau, ekologinės atsakomybės ugdymo situacija Lietuvoje nėra kritiška. Turime į ką lygiuotis. Yra klasikų – savotiškų „tautos motinų“: M. Gimbutienės (1921–1994), E. Šimkūnaitės (1920–1996) laikysenos pavyzdžiai.

¹ Kalenda Č. *Ekologinė etika: ištakos ir dabartis*. Vilnius: VU leidykla, 2002. 280 p.

Yra ir šiuolaikinių mitologų. Ryškiausias jų – G. Beresnevičius. Tačiau iš tiesų mažokai šiuo klausimu domisi filosofai. Autorius nurodo tik tai kelis: K. Stoškų, V. Žemaitį, iš ankstesnių – A. Maceiną. Ekologiškiausio lietuvių filosofo vardas monografijoje suteikiamas A. Šliogeriiui. Kodėl toks menkas lietuvių filosofų dėmesys tam, iš kur visi esame kilę ir kur neišvengiamai vėlei sugrišim?

Driščiau teigti – kaltas G. Hegelis. Tiksliau – jo konstatuota vakariečio filosofo savimonės kaip neišvengiamos dvasios opozicijos gamtai savitaiga. Juk dvasios laisvėjimą, pasak G. Hegelio, ir liudija tai, kiek ji esanti atsiplėšusi nuo gamtos. Todėl Rytai nežina, kas esanti laisvė. Nežina, kas esąs, A. Šliogerio žodžiais, laisvas dvasios transcendencijos judesys. Todėl kinams, sako G. Hegelis, „svetima visa, kas dvasiška: laisva dorovė, moralumas, jausmas, gilus religingumas ir tikras menas“². Ir Indijoje dar negalima kalbėti apie laisvę ir vidinę dorovę: nors Indija iš pirmo žvilgsnio mus ir žavi, įsigilinus paaiškėja, jog ji esanti tiesiog nepadori. Tai sapnuojantis jusliškumas. Tikroji gamtos viešpatija. Juk sapne individas nebesuvokia esąs šitas individas, atsiskyres nuo objektų. Dievas čia vaizduojamas kaip besisvaiginantis savo svajomis. Egipte dvasia jau kelianti galvą. Tai vaizduoja sfinkso – žmogaus galvos ir žvėries kūno figūra. Nors dvasia dar neatsiskyrusi nuo gamtos, bet ji jau stengiasi išsiveržti. Tačiau dar neišsiveržia. Todėl egiptiečiai tebegarbina vanagus ir sakalus, vabalus skarabėjus ir t. t. Žmogus garbina tai, ko jis nesupranta. Nes tik gamtoje, G. Hegelio manymu, žmogus susiduria su jam nesuprantamais daiktais. Dvasia,

priešingai, yra tai, kas atsiveria. „Dvasia supranta ir suvokia dvasią“³. Tikroji laisvė atsiverianti tik vakariečiui. Per krikščionybę – vadinamąjį germanų pasaulį. Aukščiausią tašką ji pasiekianti Reformacijoje, kai dvasia sugeba atsiremti tik pati į save – į paties individo transcendencijos judesį, atsiribodama nuo to, kas išoriška – ne tik nuo gamtos, bet ir nuo sustabarėjusių, „gamtinėmis“ tapusių socialinių formų – papročių ir Bažnyčios institucijų.

Mums gali nepatikti akivaizdus G. Hegelio europocentrizmas. Mes jaučiame, kad Rytų kultūra per daug drastiškai išstumtama iš dvasios kelių. Tačiau negalime nepastebėti loginės jo argumentų elegancijos. Jei prieštaraujame – turime kažką sakyti kitaip. Argumentuoti, įrodyti. Ekologinė etika pačiu savo sumanymu yra iššūkis šiam G. Hegelio pandvasingumui.

Ekologinė etika – tai drąsus iššūkis ryškiausiems Vakarų filosofinio mąstymo klasikams. Santūri ir kukli Č. Kalendos knygos *Ekologinė etika* stilistika šį iššūkį padaro dar svaresnį. Autorius taip dramatiškai, kaip šios recenzijos autorė bando suformuluoti ekologizmo ir panlogizmo priešpriešą, nepolemizuoja su G. Hegeliu ar jo sekėjais. Jis tiesiog išskleidžia savo argumentus. Vienas svariausių – kultūrologinė komparatyvistika. Autorius tiria, kaip žmogaus ir gamtos santykis interpretuojamas skirtinguose religiniuose ir kultūriniuose kontekstuose. Archajinei sąmonei santykis su gamta nėra problema. Ji garbina gamtą, ją sakralizuoja. Čia manoma, kad – Č. Kalenda cituoja V. Vyčią – „žmogus, kaip laisva būtybė, buvo atskirtas tuštuma (baugia bedugne) nuo viską saistančios, viską globojančios Didžiosios Deivės meilės harmonijos“. Todėl

² Hegelis G. *Istorijos filosofija*. Vilnius: Mintis, 1990, p. 164.

³ Kalenda Č. *Ekologinė etika: ištakos ir dabartis*, p. 51.

žmogus turėjo kurti kulto ritualus, kuriais įteisintų savąjį gamtos gėrybių naudojimą⁴. Esant sakraliniam santykiui su aplinka, poveikis gamtai buvęs tam tikra prasme ir jos saugojimas, branginimas. Tačiau autorius siūlo ne vadinti tokio santykio sąmoningu ekofiliškumu. Santykius su aplinka tam tikra prasme reglamentavo savotiška jos baimė. Žmogus bijojo gamtos, kaip griežtos baudžiančios motinos (Didžiosios Deivės), sankcijų – kad nesulauktų keršto veiksmų, žalingų genčiai. Už gamtos dosnumą, žemės, miškų ir vandenių gėrybes buvo dėkojama. Taip dėkojame tėvams. Ritualai saugojo šią nustatytą tvarką. Ar archajinė sąmonė buvo vegetariška? Jokių būdu. Archajinis žmogus (kaip ir dabar kai kurie Lietuvos filosofai) medžiojo ir kartu pažeisdavo nustatytą gamtos tvarką. Autorius rašo, kad buriatai, nukovę mešką, su ja sveikindavosi, galvą šventindavo pienu, gailiai verkdamo dėl žvėries žūties ir sakydavo: „Nepažinę užmušėme savo senelį“⁴. Arba apsimesdavo, kad ne jie nužudė, ir klausdavo: „Kas tave nukovė?“⁵ Naivumas, pasirodo, apsaugo nuo nuodėmės. Autorius nepriekaištuoja buriatams už tokį akivaizdų norą apgauti gamtą. Tačiau vakarietis, praradęs naivumą, už tokius pačius kaip buriato, tik kito kio lygio veiksmus salaukia daug priekaištų. Priekaištaujama vakarietiškai – inkriminuojant kaltę. Nei antikos, nei Rytų kultūros neslegia toks kaltės visagalybės imperatyvas. Vakarietis, kaip ir buriatas, kaip ir antikos pilietis ar Rytų gyventojas, nori mėsos. Jei ne meškos, tai šiek tiek kitokios. Jis vartoja ir valgo. Alkanas vakarietis, skirtingai nuo kitų kultūrų žmo-

⁴ Ten pat, p. 51.

⁵ Ten pat, p. 52.

gaus, tampa labai ekspansyvus ir labai kaltas. „Gyventi pagal gamtą – tai gyventi saikingai ir kukliai“⁶, – rašo autorius. Pietums užtektų mažo dubenėlio sriubos, kelių pupų, gabalėlio žuvies. Taip buvo maitinami X Tarptautinės moksleivių filosofijos olimpiados Tokijuje dalyviai. Šio straipsnio autorė, dalyvavusi šiame renginyje, pastebėjo, kad filosofuojantys vakariečiai, užuot dėkoję japonams už tokį jiems atvertą santūraus gyvenimo poreikių tenkinimo džiaugsmą, erzeliojo ir slapta skundėsi vienas kitam, kad juos verčia badauti. Palyginti su japonu, vakarietis iš tiesų atrodo labai nerangus. Toks visas didelis – nuo apsivalgymo ištampytu skrandžiu. Ir net nemanantis dėl to atgailauti. Tik vis labiau gaminantis visokius teršalus – pesticidus ir atomines bombas bei jėgaines. Todėl sukelia totalią gamtinių sistemų degradaciją, kurią K. Lorenčas 1972 m. išleistoje knygoje *Civilizuotos žmonijos aštuonios mirtinos nuodėmės* pavadino baisiausia – mirtina – žmonijos nuodėme.

Japonija Č. Kalendos knygoje neliko nepastebėta⁷. Įdomi pasirodė autoriaus mintis, kad Japonijoje nėra dykumų todėl, jog čia žmonės saugojo kiekvieną žemės plotelį. Tuo tarpu kituose kontinentuose „per tūkstantmečius žmonija išvaikščiojo ir išmindė šimtus tūkstančių ha žemės. Tokios istorijos rezultatas – dykumos Afrikoje, Azijoje ir Australijoje“. Galėtume paprieštarauti sakydami, kad dykumas ištrypė ne vien žmogus. Jam padėję ir žvėrys – ypač drambliai. Žvėris, kaip žinoma, skirtingai nuo jėgainių, sukūrė ne pats žmogus. Todėl čia jo kaltės nesama. Kita vertus, gali galioti dar viena hipotezė, kad dykumų atsiradimas –

⁶ Ten pat, p. 141.

⁷ Ten pat, p. 97–104.

vis dėlto pačios gamtos, o ne žmogaus ar jo kūrybos bei kaltės rezultatas. Šio straipsnio autorė šiais metais teko užmesti žvilgsnį ir į Egipto saulės iškaitintas dykumų uolienas. Kur ne kur šiame Mėnulio kraterius primenančiame peizaže šmėkstelėjęs beduinas, net ir jojantis kupranugariu, neatrodė pajėgus ką nors čia pakeisti. Gal tik pagyvinti dykumą pačiu savo buvimu. Būtent dykumoje žmogaus pasirodymas prilygsta vos ne apsišėkimui. Ir kyla įtarimas, kad žmogaus vertė vis dėlto nelygstama. Nors ir kokia būtų reikšminga gamta.

Dviejų kultūrų – egiptietiškosios ir japoniškosios – tiesioginio įspūdžio potyrio palyginimas leidžia pritari Č. Kalendos prielaidai, kad tose religijose slypinčios pamatinės vertybinės prielaidos veikia ir šių visuomenių ekologinę savimonę. Kita vertus, pabuvęs Egipte supranti – sintoizmas, kaip kad Japonijoje, niekada nebuvo šio pasaulio religija. Čia buityje nepuoselėjama tvarka ir švara, kaip sakrališkai tai daroma Japonijoje. Kai kurie kiemai Kaire iš pirmo žvilgsnio primena Kariotiškes. Tačiau Egipte dauguma gyventojų išpažįsta islamą. Kaip islamas siejasi su tokia „buitiniu apsilėkimu“? Nuomonės neturiu. Skaitant monografiją, viskas gali pasirodyti kiek kitaip. Autorius polemizuoja su tais tyrinėtojais, kurie kritikuoja islamą, kaip ir krikščionybę, dėl jų prielaidose glūdinčio ekologinio nihilizmo. Tai įdomi knygos vieta. Daug cituojama iš Korano, pasitelkiamos šiuolaikinių islamo tyrinėtojų, ieškančių jame ekologinės atsakomybės prielaidų, nuomonės. Tačiau nėra visiškai aišku, kodėl musulmonų teisės *haram* draudimas gerti vyną, žaisti azartinius žaidimus, valgyti kiaulieną ir lupikauti yra ekologinis. Daug ekologiškiau atrodo tie dzenbudistiniai paveikslai,

kuriuose vaizduojami girti dzeno meistrai, arba ramiai sėdintys vietoje, arba vežami ant jaučio. Jie harmoningai išstipsta aplinkoje – tampa pačia gamta, jos neatskiriama dalimi. Islamas liudija žmogaus energiją įteigti pasauliui savo nekintamą valią. Kai rytui brėkstant tylą perskrodžia iš mečetės pasigirdusi pratima musulmono malda – ji neieško harmonijos su tuo, kas aplinkui. Ji skrodžia erdvę link to, į ką nukreipta žmogaus valia. Žmogus savo iniciatyva pradeda pokalbį su Alachu. Ir autorius rašo, jog Korane žmogaus, kaip Dievo vietininko žemėje, paskirtis daryti įtaką ne tik savo, bet ir pasaulio likimui. Bet koks įtakos darymas sutrikdo pasaulio harmoniją. Nei krikščionybė, nei islamas, mano galva, neišgrynino gamtos sakralumo, nes pats transcendencijos judesys sutelktas į tai, kad kaip nors išsiveržti iš esamybės. Sugebėti įvertinti tai, kas yra čia ir dabar, gali tik tokios kultūros, kurios niekur nesiveržia. Jos harmoningai gyvena su tuo, kas joms duota. Dzeno sekėjai neieško jokios transcendencijos. Todėl tiek daug dėmesio, kaip pažymi autorius, čia skiriama iš pirmo žvilgsnio nereikšmingiems dalykams – sodų menui, ikebanoms, sakūrų žydėjimo stebėjimui, „rudens lapų medžioklei“. „Ypač japonus patraukė akmuo – kaip paslaptingos, nepažintos jėgos telkinys, su kuriuo bendraujama tarsi su gyvu.“⁸

Dzenas nėra pačių japonų atradimas. Žodis *Dzen* yra japoniška forma kiniško žodžio *Ch'an*, kuris savo ruožtu yra kiniška forma indiško žodžio *Dhyana*, reiškiančio tam tikrą meditacijos būdą. Prieš 2500 metų Indijoje Buda mokė meditacijos kaip tam tikro prašviesėjimo kelio. Po tūkstančio metų Bodhidharma ši

⁸ Ten pat, p. 99.

mokymą perkėlė į Kiniją. Čia Laozi sekėjai pritaikė jį savo gyvenimo būdai ir pavadino daoizmu. Dao principas, skatinantis gyventi pagal daiktų prigimtį, harmoningai derinasi su budistiniu savęs neteigiančio, išsilaisvinusio nuo troškimų gyvenimo traktavimu. Kinų kultūroje *Ch'an* budizmas buvo išskirtinai populiarus. Didieji meno kūriniai Kinijoje (920–1280) buvo sukurti būtent Sung dinastijos dzenbudistų.

Dvyliktajame amžiuje vienuoliai ėmė diegti *Ch'an* Japonijoje. Jis sparčiai plėtojosi ir veikė kultūrą netgi labiau nei Kinijoje. Japonijoje jis buvo pavadintas dzeniu. Dzenas darė didžiulį poveikį ir skulptūrai, ir dailei, ir architektūrai, ir sodų, namų projektavimo kultūrai, teatrui, netgi bušido – samurajų karių moraliniam kodeksui. Šį stilių ženkina pagarba daiktų prigimčiai – miškui, uoloms, moliui, samanoms, upės tėkmei, tvenkiniams, lygiai kaip ir žmonėms. Dzenas nesutampa vien su budistine dzeno mokykla. „Aš manau, teigia vienuolis Zenkei Shibayama, kad dzenas yra visuotinė tiesa, suteikianti teisingą išmintį ir ramybę viso pasaulio žmonių gyvenimams.“⁹

Tai, ką sako vienuolis, iš tiesų verta išgirsti. Deja, dzenas irgi nėra visuotinis ekologinis išsigelbėjimas, kaip ir bet kuri kita koncepcija. Tokijuje kai kurie dzeną išpažįstantys žmonės gatvėse kvėpuoja tik užsidėję marlinius filtrus. Pats Tokijaus, kaip megapolio, sumanymas irgi neplaukia iš dzeno prielaidų. Galbūt modernybė, kaip ekspansija, yra nauja religija, stip-

resnė už visuomenės kultūrinius bei religinius pamatus?

Monografijos autorius neragina skaitytojo: „Sukime dzeno link“. Nemaža vietos monografijoje skiriama kitų kultūrų ekologinės minties analizei. Neliko nuošalyje šv. Pranciškus Asyžietis, kuris mokydavo vilkus, kad šie neskriaustų avelių ir asilėlių. Išanalizuota J. J. Rousseau civilizacijos kritika, dermės principo sklaida amerikiečių filosofų R. Emersono bei H. D. Thoreau kūryboje, A. Schweitzerio pagarbos gyvybei etika. Nusakyta ir ekologinės atsakomybės vieta postmoderniojoje kultūroje. Nemaža dėmesio autorius skiria rusų moralistiniam ekologizmui – L. Tolstojaus pasirinktam moralinio tobulėjimo, kaip visiškos harmonijos su savo prigimtimi, keliui, N. Fiodorovo kosmizmui, V. Solovjovo gyvajai etikai. Monografija liudija, kad ekologinės atsakomybės ugdymo tradicija apmąstyta gana plačiai. Kas skatino žmogų apie tai mąstyti? Jis pats ar jį supanti gamta?

I. Kantas teigė, kad žmogaus santykis su gamta – tai iš tiesų jo santykis su pačiu savimi. Ši pareiga – tai pareiga „atsižvelgti į gamtą“. „Netgi dėkingumas už ilgametį darbą senam arkliui arba už ilgą tarnybą šuniui (tarsi jie būtų šeimos nariai) netiesiogiai yra žmogaus pareiga būtent šių gyvūnų atžvilgiu, bet tiesiogiai ji yra žmogaus pareiga pačiam sau“. Gamta yra tiesiog gamta – ji nenustato santykio su mumis.

Jūratė Baranova

⁹ Shibayama Z. *A Flower Does Not Talk*. Tokyo; Rutland; Vermont, 1970, p. 81.